

Gümüş

Osmanlılarda Madenleri ve Darphaneler

Osmanlılar İçin Paranın Önemi

Osmanlılar altı yüzyıllık tarihleri boyunca sikke basmaya ve istikrarlı bir para düzeni kurmaya büyük önem verdiler. İslâm geleneğinde sikke, hutbe ile birlikte egemenliğin en önemli iki simgesinden biriydi. Örneğin, 16. yüzyılda yaşayan tarihçi Âli, hutbe ve sikkayı iki ilâhi armağan olarak görüyor ve hutbenin soyutluğu ile sikkenin somutluğu arasındaki karşıtlığa dikkati çekiyor. Âli için hutbe, hükümdarın prestijinin büyüklüğü düşüncesinin bir ifadesiydi. Buna karşılık sikke, hükümdarın gücünü açık seçik ve yazıyla yansıtıyordu. Altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça, hükümdarın gücünü ülkenin en uzak köşelerine ulaştırıyorlardı.

İkinci olarak, Osmanlıların bir yandan vergi toplamak, öte yandan da askerlere, bürokratlara, tüccarlara ve diğer kesimlere ödeme yapmak için paraya gereksinimleri vardı. Ayrıca, para kullanımını, özellikle 16. yüzyılda, hem değerli madenlerin bolluğu, hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağlantıların güçlenmesi nedeniyle çok yaygınlaştı.

Böylece, sadece kentliler değil, kırlardaki nüfusun önemli bir bölümü de piyasalarda gümüş akçe ve bakır mangırı kullanmaya başlamıştı. Bu gelişmeler, Osmanlı maliyesinin yanısıra Osmanlı ekonomisinin sağlığının da para ve parasal istikrara yakından bağlı olduğunu gösteriyor. Osmanlı yöneticileri de sikkelerin bolluğuyla, ticaret ve ekonominin sağlığı, canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun bilincindeydiler.

Bu yazıda sikke üretimi açısından büyük önem taşıyan gümüş madenlerini Osmanlıların nasıl işlettiklerini, bu madenlerden ve diğer kaynaklar-

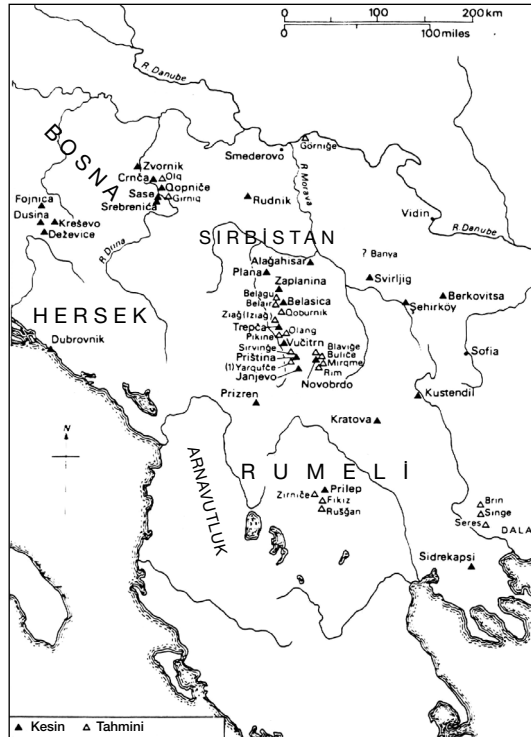
dan elde ettikleri cevheri nasıl sikkeye dönüştürdüklerini tartışacağız.

Gümüş Madenleri

Osmanlı devleti en erken dönemlerden başlayarak topraklarında kullanılan külçe altın ve gümüş ile yerli-yabancı sikkelerin miktarını arttırmaya büyük önem verdi. Altın ve gümüşün önemli bir kaynağı madenlerdi. Anadolu'da Bizans döneminden, hatta daha öncelerinden beri işletilen gümüş madenleri yarımada'nın doğusundaydı. Öteki Türk beyliklerinin varlığı nedeniyle, Osmanlılar bu madenlere 15. yüzyılın sonlarına kadar ulaşamadılar.

Buna karşılık, Balkanlar'da daha kolay ilerlediler. Gümüş madenlerinin varlığı da Osmanlıların o yöndeki hareketlerini hızlandırdı.

Makedonya, Sırbistan ve Bosna'da gümüş madenciligi, Osmanlıların bu bölgeye gelmesinden önce, 13. yüzyılın sonlarından ve 14. yüzyılın başlarından itibaren canlanmıştı. Bu gelişmenin en önemli nedeni, Saksonların ve diğer toplulukların Bohemya ve Macaristan'dan bölgeye göç etmeleri ve gelirken beraberlerinde Orta Avrupa'nın daha gelişmiş madencilik tekniklerini getirmeleriydi. Bu sayede, 14. yüzyılın sonlarında Balkanlar'daki madenlerin üretiminde önemli artışlar ortaya çıktı. Bölgedeki krallık ve prenslikler önemli gelirler sağladılar. Örneğin, 1433 yılında, Osmanlıların yöreyi ele geçirmelerinden hemen önce, Sırbistan'dan geçen Burgundy şövalyelerinden Bertrand de la Broquiere, Novo Brdo gümüş maden-

Osmanlıların Balkanlar'daki gümüş madenleri

Kaynak : Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cilt 1, 1994.

lerinin yılda 200.000 altın düka kadar gelir sağladığını belirtiyor. Günümüzün uzman tarihçilerinden Sima Cirkovic de 15. yüzyılın ilk yarısında Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerinin yılda 10 tondan az olmadığını vurguluyor. Bu gümüşün karayoluyla Konstantinople'a yollanan küçük bir miktarı dışında tümü, Dubrovnik yoluyla Venedik'e, oradan da İtalya'nın diğer bölgelerine ve Sicilya'ya ihraç ediliyordu.

Osmanlılar 1390'lardan 1460'lara kadarki dönemde Makedonya, Sırbistan ve Bosna'nın önde gelen gümüş madenlerini ellerine geçirdiler, kaybettiler ve daha sonra geri aldılar. Bu maden merkezlerinde darbedilen ilk akçeleri, sikkelerin üzerindeki tarihlerden izlemek mümkündür : Serez'de Hicri 816/Miladi 1413, Üsküp'de H.825/1422 ve Novo Brdo'da H.834/1430. Osmanlılar bunlara ek olarak 1460'larda Kratova, Sidrekapsı ve Srebrinica'yı da aldıkları halde, Kratova'da 15. yüzyılın sonlarına, Sidrekapsı ve Srebrinica'da ise 16. yüzyılın başlarına kadar altın veya gümüş sikke basılmadı. Balkanlar'da ayrıca Zaplanina, Plana, Rudnik gibi küçük gümüş madenleri de ele geçirildi, ancak buralarda akçe üretilmedi. (bkz. Harita)

Devlet bu madenlerin üretim düzeyini arttırmaya büyük önem veriyordu. Fethedilen madenler, devlet mülkiyetine geçirildikten sonra, iltizam düzeniyle işletiliyordu. Bu işletme yöntemi çerçevesinde, Müslüman girişimcilerin yanısıra Makedonya, Serez ve İstanbul'dan Rum girişimciler madenlerin işletme hakkını belirli bir süre için devletten satın alıyorlardı. Ço-

Yaklaşık 1400 yıllarında bir Osmanlı darphanesinde sikke üretimini gösteren bu resim "Stiftung Preussischer Kulturbesitz-Berlin"de bulunan minyatür aslına bakarak A. Süheyl Ünver tarafından çizilmiştir.

ğunluğu 15. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan Osmanlı kanunnameleri, madenlerdeki üretim teknikleri ve çalışma koşulları hakkında bize ayrıntılı bilgi sunar. Osmanlılar bu madenlerde daha önce kullanılan teknolojiyi ve üretim yöntemlerini değiştirmediler. Fethettikleri başka topraklarda yaptıkları gibi, burada da varolan yapıyı ve kuralları kullanmaya devam ettiler. Nitekim, Balkanlar'daki madenlere ilişkin olarak hazırlanan kanunnamelerde Saksonlardan beri kullanılan deyimlerin ve yöntemlerin korunduğu görülüyor. (Bkz. Kutu Yazı 1)

Balkanlar'daki küçük madenlerin bir bölümü bir süre sonra tükendi. Ancak, bunların yerine yenilerinin açıldığı anlaşılıyor. 16. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Makedonya'daki Sidre-

kapsı, Balkan yarımadasının en verimli gümüş ve altın madeni konumuna yükselmisti. O dönemin bir Avrupalı gözlemcisine göre, burada 6 bin madenci çalışmaktaydı. Yıllık üretim miktarı ise 6 ton gümüş olarak tahmin ediliyor. İkinci sırada, Sidrekapsı'nın yarısından az bir üretim hacmi ile Novo Brdo geliyordu. Yine 16. yüzyılın ilk yarısında, Balkanlar'daki gümüş madenlerinin yıllık toplam üretim düzeyi 26-27 ton olarak tahmin ediliyor. Öte yandan, iltizam ve Osmanlı arşivlerindeki diğer kayıtlara dayanarak yaptığı bir araştırmada, Rhodes Murphey 1600 yılında Balkanlar'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerini 50 ton olarak hesap etmekte. Oysa Sırbistan ve Bosna'daki madenlerin Osmanlı öncesinde, 15. yüzyılın başlarındaki yıllık üretimleri 10 ton civarındaydı. Bu hesaplamalar bize 15. ve 16. yüzyıllarda, Osmanlı yönetimindeki gümüş

madenlerinin üretim düzeylerinde büyük artışlar olduğunu gösteriyor.

Bu veriler aynı zamanda Osmanlı gümüş madenleri ile Avrupa'dakilerin üretim eğrisi arasında önemli bir farklılığa da işaret ediyor. Avrupa'daki madenler, Yeni Dünya'dan büyük miktarlarda altın ve gümüşün akmaya başlaması ve değerli maden fiyatlarının düşmesiyle birlikte, 16. yüzyılın ilk yarısında gerilemeye başlamıştı. Oysa Osmanlı gümüş madenleri, devlet mülkiyetinin de etkisiyle, uzun bir süre daha direnebildiler. Ancak, 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı gümüş madenlerinin üretimi de azalmaya başladı. 1640'lara gelindiğinde, Balkanlar'daki en büyük maden olan Üsküp'de ve diğer madenlerde üretim büyük ölçüde durmuştu. Bu gelişmeler sonrasında işleyecek altın ve gümüş bulamayan Osmanlı darphaneleri de kapanmaya başladı. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı piyasalarına yabancı sikkeler egemen oldu.

16. yüzyılda Anadolu'da önemli sayılabilecek tek gümüş madeni Gümüşhane'deydi. Bu madenin en azından Bizans döneminden beri faaliyet gösterdiğini biliyoruz. Osmanlılar Gümüşhane'yi II. Mehmed döneminde ele geçirdiler. Burada basılan akçelerin

1455 Tarihli (II.Mehmed) "Novoberdo Maden Yasaknamesi"nden Seçmeler

Şimdiki halde darende-i misal-i şerif Hasan kulum Novoberdo madenlerine ve tevaibiine (ona bağlı olan yerlere) maden yasağı etmeğe gönderdüm ve buyurdum ki:

1. Varub madenlerimi ve mecmu mahsulatin (tüm üretimi) görüb gözede ve çarhları ve kuyuları işlede. Emrüm mucebince amel etmeyüb (çalışmayıp) avare yürüyüb işlemeyen kuyucuları ve çarhçı kafirleri işlede, işlemeyenleri seküdüb haklarından gele.

2. Ve madenlere ve yamaklarına amillerimden ve adamlarımdan gayrı kimesne karışmaya. Her kim karışacak olursa, kulum sekidüb hakkından gele, kimesne mani olmaya.

3. Ve buyurdum ki, ilercan verüb kuyuculara ve çarhçılara ve madenlere münasib olan kimesneleri getürdüb madenleri şen edeler.

Kaynak : Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. 1, Fey Vakfı, İstanbul, 1990, s. 553-56.

üzerinde darphanenin yeri Canca olarak belirtilmektedir. Ancak, Gümüşhane madeninin 15. ve 16. yüzyıldaki faaliyetlerine ilişkin olarak elde fazla bilgi yoktur.

Aradan yüz yıla yakın bir süre geçtikten sonra, Osmanlı gümüş madenlerinde önemli bir hareketlenme görüldü. 18. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da Gümüşhane, Keban, Ergani ve Espiye'deki gümüş madenleri devreye girerek üretimde büyük artışlar sağladılar. Ayrıca, Balkanlar'da Kratova ve Sidrekapsi'ndeki eski madenler de katkıda bulundular. Osmanlı gümüş madenlerinin toplam üretimi hızla yükselerek, 1730'larda yılda 25 ile 40 ton arasında dalgalanmaya başladı. Bu sayede İstanbul darphanesi 1740'larda yılda 1,5 ile 2 milyon kuruşluk bir üretim düzeyine ulaştı. Darphane kayıtları, sikke üretiminin 1760'lı yıllarda daha da arttığını gösteriyor. Böylece 18. yüzyılda gümüş, Osmanlı para düzenindeki birincil konumunu yeniden kazandı. Ancak, gümüş madenlerinin üretimi 18. yüzyılın sonlarına doğru tekrar gerilemeye başladı.

Osmanlı gümüş madenlerinin tekrar canlanması, aslında 18. yüzyılda Avrupa'nın pek çok bölgesinde görülen bir eğilimin bir parçasıydı. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Yeni Dünya'daki gümüş

1460-61 veya 1470-71 Tarihli (II.Mehmed)"Serez Darbhanesinin Eminine Verilür Kanunname"den Seçmeler

Nişan-ı hümayun ve misal-i meymun hükmi olur ki: Şimdiki halde Serez Darbhanesine rafi-tevki-i hümayun Hasan'ı emin tayin edüb gönderdüm ve buyurdum ki:

1. Anda varub kemal-i emanet ve hüsn-i istikamet ile emin olub hiç vechile dakika fevt etmeyüb (kaçırmayıp) görüb gözedüb defter ede. Amil ve sahib-i ayar ve gayrı cüzi (parça) ve külli (bütün) her ne olursa, bunun marifetiyle ola, bunun marifetsiz nesne etmeye.

2. Emine ber-muceb-i hüküm (hüküm gereğince) vacibdür ki, halkın gümüşü darbhaneye geldiği vakit, gümüş katında sahib-i ayar ile terazu yanında otura. Terazuyu onat gözedüb veznini rast etdüre. Ve amil kendü veyahud emini bile ola. Gümüş tamam tartılıb alındıktan sonra gümüş sızıldığı (eritildiği) yere varub kepçeyi gözleye. Zira uğurlayacak ve kalb nesne katıla-

cak yer oldur. Gereği gibi ihtiyat ede ki, nesne uğurlanmayub ve yaramaz nesne katılmaya.

3. Ve sikkeyi üstadlar evlerine alub gitmeyele. Darbhane içinde sikke emri tamam olıcak, emin mühri ile mühürleyüb hazinede koya... Geldüğü vakit mührin aç, yüz dirhem çaşni dutalar (tartsınlar). Akçe dört yüz gelirse hüküme muvafıktır. Eğer dört yüz buçuk gelirse, ol dahi muvafıktır. Ve eğer dört yüz bir gelirse, yine mecmu akçeyi kepçeden sızduralar.

4. Ve dahi emin darbhaneye gümüş getüricek gümüş akçesini amile vermeye, sahibine vere. Hem sahib-i ayar dahi gümüşü tartub alurken onat gözleye. Ağır tartub sahibine zulm olmaya, vezneyi rast etdüre.

Kaynak : Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. I, s. 532-35.

denlerinin 1670'lerden sonra gerilemeye başlamasının Avrupalı gümüş üreticileri için önemli bir fırsat yarattığını gösteriyor. 16. yüzyıldan başlayarak Amerika'dan gelen büyük miktarlarda gümüş, Avrupa ve Osmanlı gümüş madenlerinin gerilemesine yol açmıştı. 1670'lerden sonra Amerikan gümüş üretiminin azalması da Avrupa'daki gümüş madenlerinin canlanmasını sağladı. Bu dönemdeki teknolojik gelişmeler de Avrupa madenlerinin canlanmasına destek oldu.

Darphaneler

Osmanlıların erken dönemlerinde değerli madenleri az sayıda merkezde toplayarak sikke üretmek ve sonra bunları taşraya geri göndermek teknolojik ve idari açıdan büyük güçlükler yaratıyordu. Bu güçlüklerin bilincinde olan Osmanlılar, Selçukluların ve İlhanlıların uygulamalarını izleyerek, önde gelen ticaret ve kent merkezleri ile önde gelen madenlerde veya onların yakınında çok sayıda darphane kurdular.

15. yüzyılın son çeyreğinde sultani olarak adlandırılan ilk altın sikkenin piyasaya sürülüşüne kadar, Osmanlı sikkeleri küçük gümüş akçe ile bakır mangırdan oluşuyordu. Akçe ya da akça, temel hesap birimi konumundaydı. İlk Osmanlı akçeleri Bursa,

Edirne ve Marmara havzasında sikkeler üzerinde belirtilmeyen diğer yerlerde darp edildiler. Daha sonraları Osmanlı topraklarıyla birlikte, akçenin üretim ve tedavül alanı da genişledi. 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, II. Mehmed'in 30 yıllık saltanatı sırasında, Osmanlılar en azından 15 ayrı darphanede akçe ürettiler.

Darphane sayısının çokluğu, Osmanlıların yerel piyasaların sikke talebini karşılamak konusunda çok duyarlı olduklarını gösteriyor. Darphane sayılarının çokluğu, aynı zamanda, bunların hepsinin tam gün çalışmadığına da işaret ediyor. Gerçekten de varolan darphanelerin faaliyet düzeyleri büyük farklılıklar göstermekteydi ve darphanelerde bir hayli atıl kapasite vardı.

Olağan koşullarda, her darphanenin üretim düzeyi bireylerin darphaneye getirdikleri veya devletin sağladığı değerli madenlerin miktarına bağlıydı. Bu nedenle üretim düzeyleri mevsimlik olarak büyük dalgalanmalar gösteriyordu. Ayrıca, bir padişahın tahta çıkışıyla birlikte, devlet tedavüldeki eski sikkelerin darphanelere getirilerek yeni padişahın ismini taşıyan yenileriyle değiştirilmesini talep etmekteydi. Bu işleme tecdid-i sikke (sikkelerin yenilenmesi) adı veriliyordu. Bu dönemlerde darphanelerin faaliyet hacmi önemli artışlar gösteriyordu.

Sayılarının çokluğuna karşın, devlet darphaneleri yakından denetliyordu. Büyük kent merkezlerindeki darphaneler, genellikle emanet düzeni çerçevesinde devlet tarafından işletilmekte ve birer devlet memuru olan emine tarafından yönetilmekteydi. Daha

Ön yüzü

Balkanlar'da Novo Brdo gümüş madeni yakınlarında kurulan darphanede cekiçle vurularak üretilen, 10 akçelik gümüş sikke. II. Mehmed (Fatih) donemi, 1470 (Hicri 875); 23 mm., 9.36 gr.

Arka yüzü

küçük darphaneler ise iltizam sistemi çerçevesinde açık arttırma yoluyla özel işletmecilere devrediliyordu. Amil adı verilen özel girişimciler ya da ortaklıklar, devlete düzenli ödemeler yapmayı taahhüt ederek darphanelerin işletmesini üç veya altı yıl süreyle, kimi durumlarda daha uzun süreler için üstleniyordu. Ara sıra aynı girişimcinin

birden fazla darphanenin işletmesini üstlendiği de görülüyordu. 1470'lerde ortaya çıkan bir özel durumda, Anadolu ve Balkanlar'daki tüm yerel darphaneler aynı ortaklık tarafından işletilmekteydi. Kimi darphaneler ise "emanet ber-vech-i iltizam" adı verilen melez düzenle işletiliyordu. Bu düzende, özel girişimciler aynı zamanda devletin memuru konumundaydılar.

İltizam düzeninde mültezim ya da amil, günlük işlerin yürümesi için bir emin çalıştırıyordu. Sahib-i ayar adı verilen bir diğer görevliyse, teknik işlerden ve sikkelerin ayar ve ağırlıklarının devletin koyduğu standartlara uyup uymadığından sorumluydu. Devlet, darphanelerin faaliyetlerini ve hesap defterlerini yerel kadılar aracılığıyla da denetlemekteydi.

Devlet tarafından saptanan ve darphanelere gönderilen sikke standartlarında, 100 dirhem "halis ayar" gümüşten kaç tane akçe darp edilece-

Ön yüzü

ği belirtiliyordu. Akçenin üretimi sırasında gümüşün içine bakır veya başka metal katmak, kanunlarla yasaklanmıştı. Darphanelere gönderilen talimatlar, piyasadan satın alınan külçe gümüş için dirhem başına ne kadar ödeme yapılacağını ve darphaneye külçe gümüş getirerek karşılığında akçe bastırmak isteyen bireylerden darphane bedeli olarak ne kadar ödeme talep edileceğini de belirliyordu. Sikke üretiminde kullanılan ağırlık ölçüsü dirhem 3,07 grama eşitti. (bkz. Kutu Yazı 2)

Bu standartlara ne ölçüde ve hangi koşullarda uyulduğu, devlet denetiminin etkinliğine ve piyasalarda dolaşan gümüşün miktarına bağlıydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında görüldüğü gibi, gümüşün kıtlığı döneminde, devletin denetimleri etkisini kaybedebil-

yordu. Osmanlı arşivlerinde sikke standartlarına uymayan darphane işletmecilerinin cezalandırılması konusunda yerel kadılara gönderilen pek çok talimat bulmak mümkündür. Ancak, 16. yüzyılın ortalarına kadar kadılara gönderilen talimatların sayılarının sınırlı kalışı ve elimizdeki sikkelerin ağırlıklarının büyük dalgalanmalar göstermemesi, bize darphanelerin devlet tarafından belirlenen standartları oldukça yakından izlediklerini düşündürüyor. Buna karşılık 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eski Dünya'da yaşanan mali ve parasal sıkıntılar nedeniyle, devlet sikkelerin standartlarını korumakta ve yerel darphaneleri denetlemekte büyük güçlük çekmeye başladı.

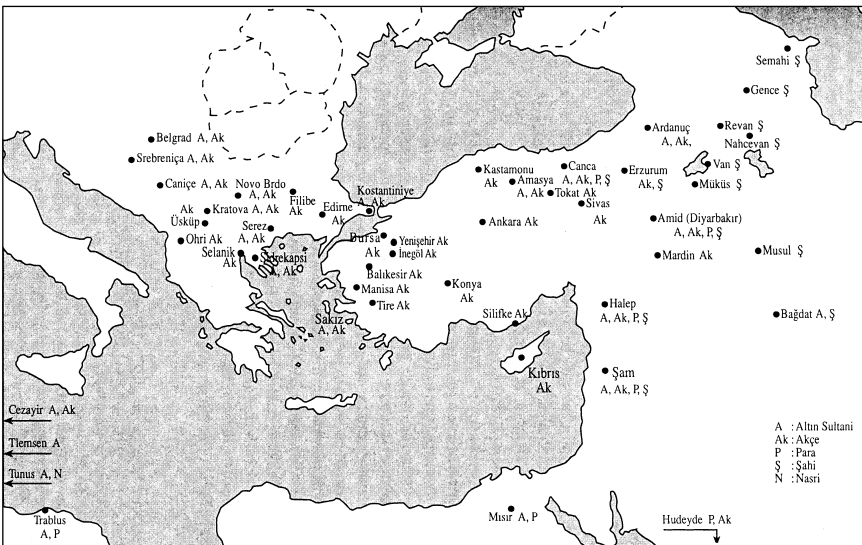
Osmanlı darphanelerinde altın, gümüş ve bakır sikkelerinin üretiminde kullanılan teknoloji oldukça basitti. Madenlerden getirilen cevher, arıtdıktan ve devletin her tür sikke için ayrı ayrı belirlediği oranlara uygun bir alaşım haline getirildikten sonra, ısıtılmış bir parça metal, iki kalıbın arasına yerleştiriliyor ve yukarıdaki kalıba bir çekiçle vuruluyordu. Böylece alt ve üst kalıplar üzerindeki desenler, sikkenin iki tarafında da işleniyordu. Kalıpların üretimi, alaşımlarının hazırlanması, çekiçle yapılan vuruşlar ve ortaya çıkan nihai ürünün kalitesinin denetlenmesi bir hayli beceri gerektiriyordu. Daha büyük darphanelerde bu işler üst düzeyde uzmanlık gerektiriyor, sahib-i ayarın denetimi altında çok sayıda usta, zanaatkar ve işçi daha önceden belirlenmiş görevleri yerine getiriyorlardı. İstanbul'da gümüş ve bakır sikke üretiminde çalışanların sayıları birkaç yüzü, diğer büyük darphanelerde çalışanların sayıları ise yüzü aşmaktaydı. Orta büyüklükteki darphanelerde çalışanların sayıları ise 50'yi buluyor veya aşabiliyordu. Taşradaki küçük darphaneler, uzmanlık gerektiren kimi işler için sık sık büyük darphanelerden yararlanıyorlardı. (Bkz. Büyük Resim)

Osmanlı darphanelerindeki üretim teknolojisi 17. yüzyılın sonlarına

Istanbul Darphanesinin yeni mekânında, yeni mekanik teknolojiyle üretilen büyük boy gümüş sikke (3/4 gurus); II. Süleyman dönemi, 1687-1691, (Hicri 1099-1102) 40 mm. , 19.4 gr.

Arka yüzü

II. Selim ve III. Murat dönemlerinde sikke üreten Osmanlı Darphaneleri, 1566-1595

Kaynak : Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, 1999.

Osmanlı Piyasalarında Kalp Avrupa Sikkeleri

17. yüzyılda Avrupa'da sikke üretim tekniklerinde önemli gelişmeler olmuştur. 17. yüzyılın ortalarında, önce Fransız daha sonra da İtalyan ve Hollandalı tüccarlar güney Fransa, kuzey İtalya ve Avrupa'nın diğer yerlerindeki darphanelerde dışı çok ince bir kat gümüşle kaplanmış ama içi tümüyle bakır indirgenmiş küçük Avrupa sikkeleri bastırıldılar. Yeni teknolojiyle üretilmiş, kenarları tırtıklı hale getirilmiş ve oldukça cazip görünümlü bu sikkeler gemilere yüklenerek Osmanlı piyasalarına getirildi. Önce Avrupalı tüccarların satın aldıkları malların karşılığında ödeme olarak verildi. Kısa zamanda Osmanlı piyasalarında günlük alışverişlerde kullanılmaya başlandı. Ayrıca, iktisadi güçleri altın ve gümüş sikkelere yetmeyen köylü kadınlarca takı olarak da benimsendi. Daha sonraları ise, yine gemilerle getirilen büyük miktarlarda sikke, toptan olarak ve gümüş içeriklerinin bir hayli üzerinde fiyatlarla Osmanlı tüccarlarına ve sarraflara satılmaya başlandı.

Kalp sikke trafiğinde doruğa 1656 ile 1659 yılları arasında ulaşıldı. Fransız gezgin J.B. Tavernier, bu dönemde Osmanlı gümrüklerinden

geçen sikkelerin toplam miktarını 180 milyon adet olarak tahmin ediyor. Ayrıca, belirlenemeyen miktarda sikke de gümrük memurlarına rüşvet verilerek, Osmanlı topraklarına kaçak olarak sokulmuştu. Bir diğer tahmine göre, bu dönemde her yıl ortalama olarak, kalp sikkelerle dolu 22 gemi İzmir limanına ulaşmaktaydı. Sikke ticaretinden Avrupalı tüccarların sağladığı brüt gelir, yaklaşık 10 milyon adet İspanyol sekiz reali ya da altı ile sekiz milyon Venedik altın dükaşı olarak tahmin edilmekte.

Dönemin Avrupalı gözlemcileri, gümüş içerikleri iyice azaltılmış sikkelerin Osmanlı piyasalarında bu kadar rağbet görmesine inanıyorlardı. Oysa, düşük ayarlı Avrupa sikkelerinin Osmanlı piyasalarında bu kadar rağbet görmesinin basit bir nedeni vardı. İşleyecek gümüş bulamayan Osmanlı darphaneleri 1640'lardan itibaren kapatılmıştı. Osmanlı piyasalarının özellikle küçük ölçekli günlük işlemlerde kullanılabilecek bir mübadele aracına, bugünkü deyimiyle bozuk paraya gereksinimleri vardı. Piyasalar bu sikkeler için primli bir fiyat ödemeye hazırdı. Osmanlı devleti bu işlevi yerine getiremeyince, piyasaların para talebini Avrupalı girişimciler karşılamaya başlamıştı.

Kaynak : Ş.Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, İstanbul, Bölüm 9.*

kadar pek değişmedi. Darphanelerin çoğunluğu, küçük veya orta ölçekli zanaat geleneklerini sürdürdüler. Ancak, 17. yüzyılda Avrupa'da daha ileri teknolojilerin gelişmesi ve bunların sikke üretiminde kullanılmaya başlanması, Osmanlı darphanelerini hem sikkelerin kalitesi hem de üretim hacmi açısından bir hayli geride bıraktı. Bu açığı kapatmak üzere, Osmanlı devleti Fransa'dan yeni mekanik teknolojiyi kullanan ve kenarları tırtıklı sikkeler üretebilecek makine ve aletler getirdi. Bu araç ve gereçler, büyük olasılıkla 1686 yılında, Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda hazırlanan yeni darphanede (bugün Tarih Vakfı tarafından kullanılan mekan), Cerrah Mustafa adında Avrupa kökenli bir teknisyen tarafından monte edildi, işler duruma getirildi.

Osmanlı yönetiminin niyeti artık çok küçülen ve piyasalardan kaybolan akçenin yerine, Avrupa'nın büyük boy gümüş sikkelerini örnek alarak, yeni bir sikke ve onun çevresinde yeni bir para birimi oluşturmaktı. Yeni makinelerle ilk olarak 1688 yılının Aralık ayından itibaren mangır adı verilen bakır sikkeler üretilmeye başlandı. 1690 yılından itibaren de mangırların piyasaya sürülmesi sayesinde sağlanan gelirlerden yararlanılarak gürüş (kuruş) adı verilen büyük boy gümüş sikkeler üretilmeye başlandı. (Avrupalılar 15. yüzyıldan itibaren ürettikleri büyük

boy gümüş sikkelere "groschen"[büyük] adını vermişlerdi.) Osmanlı gürüşleri 18. yüzyılda hem Balkanlarda hem de Anadolu ve Suriye piyasalarında önde gelen mübadele aracı konumuna geldi.

18. yüzyıldaki bir diğer önemli eğitim de, Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan eski akçe bölgesindeki darphane faaliyetlerinin merkezileşmesidir. Bu geniş bölgede faaliyet gösteren darphanelerin sayıları 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızla azalmıştı. Faal darphane sayıları 18. yüzyılda da sınırlı kaldı. Yüzyılın ikinci yarısında kuruş ve kesirleri neredeyse sadece İstanbul'da üretilirken, taşra darphaneleri sınırlı miktarlarda bakır sikke basmakla yetindiler.

Osmanlı darphanelerindeki son teknolojik sıçrama, 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşti. II. Mahmud döneminde Osmanlı maliyesi büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, tağşışlere başvurmuş, ek gelir sağlamak amacıyla sikkelerin gümüş içeriğini sık sık azaltmak zorunda kalmıştı. Bu uygulama Osmanlı tarihinin en büyük enflasyon dalgasını da beraberinde getirdi. 1830'lara gelindiğinde, artık bir sikke reformu kaçınılmaz olmuştu. Avrupalıların da desteğiyle, Osmanlılar o dönemde dünyada en yaygın olarak kullanılan çift metalli para düzeni-

ni benimsemeye ve yeni standartlarda altın ve gümüş sikkeler bastırmaya karar verdiler. Sultan II. Mahmud'un 1839 yılında ölümünden sonra, sultan Abdülmecid'in yeni hükümeti İngiltere'den buhar enerjisiyle çalışan gerekli makine ve teçhizatı ithal etti. Bu makineleri kurmak ve Osmanlı hükümetine basılacak olan yeni sikkelerin standartları hakkında tavsiyelerde bulunmak üzere, İngiltere ve Fransa'dan teknisyenler ve uzmanlar davet edildi.

Kimi gecikmelerden sonra, (bir altın lira eşittir 100 gümüş kuruş) sabit değeri üzerinden çift metalli düzene geçildi. Yeni altın sikkeler 1843 yılında, mecidiye olarak adlandırılan gümüş sikkeler de ertesi yıl, Darphane-i Amire tarafından reformun gerekçelerini anlatan bir açıklamayla birlikte üretilmeye başlandı. Tashih-i Ayar olarak adlandırılan bu operasyonda belirlenen altın ve gümüş sikke standartları, Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar değişmeden korunmuştur.

Sonuç

Madencilik ve sikke üretimi alanındaki teknolojik gelişmelere uzun dönemli olarak baktığımızda, 16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlılar ile Batı Avrupa arasında önemli farklılıklar olmadığını söyleyebiliriz. Ancak 17. yüzyıldan itibaren Avrupalıların teknoloji alanında gösterdiği ilerlemelere Osmanlılar ayak uyduramadılar, yeni üretim tekniklerini giderek artan bir gecikmeyle izlemek durumunda kaldılar. Avrupa ile Osmanlılar arasındaki mesafe, Sanayi Devrimi'nden sonra, 19. yüzyılda daha da hızlı büyüdü, Osmanlılar hem madencilik hem de sikke üretimi için büyük miktarlarda makine ve teknoloji ithal eder duruma geldiler.

Şevket Pamuk
Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi

Kaynaklar

- Sima Cirkovic, "The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century", H. Kellenbenz (ed.), *Precious Metals in the Age of Expansion* içinde, Klett-Cotta, Stuttgart, 1981, s. 41-69.
- Rhoades Murphy, "Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report circa 1600", *Stidost-Forschungen*, Cilt 33, 1980, s. 75-104.
- Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, İstanbul.*
- Halil Sahilloğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* içinde, IRCICA, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul, 1992, s. 261-281.
- Balkanlar'daki madenlerin haritası için kaynak : N. Beldiceanu, *Reglement Miniers, 1390-1512*, Paris ve H. Inalcik and D. Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994.